

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІВЧАТОК В УКРАЇНСЬКІЙ СІМ'І ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Сучасна соціальна наука визначає соціалізацію як процес засвоєння соціальних ролей та культурних норм, що розпочинається в ранньому дитинстві і закінчується у старості. Цей процес передбачає не лише «цілеспрямовані дії, за допомогою яких індивідові свідомо намагаються прищепити бажані риси та властивості», але й «ненавмисні спонтанні впливи, завдяки яким індивід долучається до культури і стає повноправним та повноцінним членом спільноти». Найвідповідальнішим у цьому сенсі є період дитинства, коли процес соціалізації є найбільш інтенсивним та змістовно наповненим: індивід опановує засадничі культурні цінності, соціальні норми та моделі поведінки. З-поміж іншого, на процес соціалізації суттєво впливають існуючі в культурі статевої ролі стереотипи, які, по суті, визначають його загальну спрямованість. Вони впливають насамперед на формування статевої ідентичності індивіда, що є передумовою успішного засвоєння та виконання ним адекватної гендерної ролі (чоловічої чи жіночої), повноцінне включення особи в культурно та історично сформовану систему статевої диференціації. Вже з раннього дитинства механізми засвоєння статевої поведінки мають виразний знаковий характер. Статевої поведінка дітей у сім'ї відображає асиметрію чоловічих та жіночих ролей, а регулювання цієї поведінкової сфери здійснюється батьками за допомогою системи заборон та покарань. У сучасній культур-

но-історичній психології усталилась думка про те, що в процесі виховання дорослі радше спрямовують дії дітей та ставлять цілі, аніж безпосередньо навчають їх чомусь. По суті, батьки лише використовують свої знання про прийняті сценарії для обмеження дій дітей і дозволяють дітям включатись в очікувану від них рольову поведінку.

Питання української етнопедагогіки та, ширше, етнографії дитинства віддавна стали предметом наукових зацікавлень дослідників. Українські етнологи неодноразово відзначали відмінності у вихованні хлопчиків та дівчаток в межах родини та громади. Проте окремих досліджень у площині проблем статевої соціалізації (на кшталт статті Л.Лаврентьевої «Социализация девочек в русской деревне», що розкривали б етнокультурні особливості цього процесу в українців, поки що нема. Накопичений матеріал дозволить нам бодай частково реконструювати головні етапи та особливості традиційного процесу соціалізації дівчаток (від народження до одруження).

Вже з середини ХІХ ст. у вихованні дітей починає домінувати так званий «соціалізуючий стиль» (згідно з класифікацією Л.Демоза), головна ознака якого та, що метою виховання є не завоювання і підпорядкування дитини, а тренування її волі, підготовка до майбутнього самостійного життя; дитина ж розглядається як об'єкт (а не суб'єкт соціалізації). Щодо

гендерних особливостей виховного процесу, то тут простежується прикметна універсальна залежність: що жорсткішою є в суспільстві статева стратифікація і що сильніша поляризація образів маскулінності/фемінінності, то суворіше і послідовніше диференціюється теорія і практика соціалізації хлопчиків та дівчаток (хлопчикам змалку надають більше автономії у «позасімейній» активності, тоді як до дівчат висувають підвищені вимоги в «домашній» сфері). Це пояснюється різними цілями соціалізації кожної статі: дівчат готують до суто «жіночих» соціальних ролей, виконання яких відбувається переважно в межах дому (обійстя), тоді як чоловічі ролі передбачають також і позасімейну громадську активність.

Диференційоване ставлення до хлопчиків та дівчаток проявляється вже на рівні преференцій щодо народження дитини певної статі: практично повсюдно «сини в більшій ціні, ніж дочки». Така позиція батьків вмотивована гострішою потребою чоловічих рук у селянському господарстві, більшими видатками сім'ї на одруження дочки тощо. Відмінності в загальних настановах щодо статі новонародженого також знаходили свій практичний вияв: при народженні дівчинки обряд хрестин інколи відбувався за скороченим сценарієм.

Програмування майбутньої успішності жінки в двох засадничих сферах – господарсько-виробничій та репродуктивній – розпочиналося вже в момент народження дівчинки. Загальноукраїнські звичаї відрізування пупка новонародженої на гребені, голці чи серпі недвозначно свідчать про пряме ототожнення жіночої статі з відповідним колом робіт, а відтак – прагнення першочергового закріплення цього зв'язку шляхом кодування його у найважливіший, ключовий з огляду на формування майбутньої долі дитини момент. Дієвість згаданого заходу закріплювали також і в інший спосіб.

Наступним і не менш значущим для долі дівчинки кроком було забезпечення майбутньої плідності жінки, її здатності реалізувати свою репродуктивну функцію. Вирішальним моментом у цьому сенсі є акт перев'язування пупка конопляною пряжею: використання волокон рослин із насінням («матірки») вважали запорукою успішного материнства, інші ж («плоскінь») могли б приректи дівчину на безпліддя.

Первинна статева ідентичність, усвідомлення власної статі формується в дитини вже до 1,5 року, становлячи найстійкіший елемент її самосвідомості. З віком обсяг та зміст цієї ідентичності змінюються. У період раннього дитинства можна простежити цілеспрямований вплив на свідомість дитини, що мав на меті поступове знайомство і прилучення дівчинки до відповідних її гендеру соціальних ролей. Дівчинка починає пізнавати першорядну для жінки сферу материнства. Відбувається це шляхом безпосереднього залучення дівчаток 4-8 років до догляду менших дітей у сім'ї, а також через гру. Вже з трьох років у дівчинки з'являлись ляльки, виготовлені з тканини чи природних матеріалів, що були суто дівочими іграшками: по-перше, бавились ними виключно дівчатка, по-друге, виготовляли їх лише жінки (старші сестри, мати, дядина, баба), по-третє, мали ці іграшки переважно жіночу подоби. Небезпідставним видається припущення, що первісно ляльки мали особливе магічно-символічне значення у сенсі передачі фертильності від старших жінок роду до менших. У деяких примітивних народів ще донедавна лялька мала саме таке змістове навантаження. Звичай дарувати «кукол» (на вербному тижні) саме незаміжнім дівчатам є ще одним аргументом на користь такого припущення. Про певний символічний зв'язок між грою ляльками та здатністю до дітонародження свідчить також і те, що це захоп-

лення вважали нормальним для дівчинки віком до 10 років, тобто до початку періоду активного статевого дозрівання.

Старші дівчата, виготовляючи ляльок, а менші у грі ними закріплювали свої знання про соціальну структуру сім'ї, родини, громади, систему спорідненості, соціальні ролі та моделі поведінки жінок різного соціального статусу, наділяючи ним кожен з ляльок. В іграх з ляльками дівчатка насамперед імітували головні функції жінки – господині та матері, відтворюючи виконання характерних господарських та виробничих процесів.

Статеві-вікова диференціація, практично непомітна серед дітей до 5-6-річного віку, актуалізується та увиразнюється у 6-7 років, коли дитина остаточно усвідомлює незворотність своєї статевої приналежності. Діти цього віку вже бавляться, гуляють, колядують окремими, сформованими за принципом статі, групами. У період від 7-8 до 10-12 років дітей поступово залучали до відповідних їх статі господарсько-виробничих сфер – «хлопці більше понад двір, а дівчина – це в хаті». У дівчинки 7-8 років було вже відносно постійне коло обов'язків, пов'язаних здебільшого з домашнім побутом. Одночасно відбувалось поступове безпосереднє практичне знайомство дівчат з головними виробничими процесами – їх починали навчати шити та вишивати вже в 7-9 років, а часом і раніше. Природно, що саме мати навчала доньку усього, що необхідно було знати та вміти дівчинці, інколи навіть доволі суворо караючи свою ученицю за невдачі (колола голкою пальці на «уроках» вишивання тощо). Як правило, дівчата самі прагнули якнайшвидше опанувати згадані процеси: здобуття відповідних умінь розглядалось як спосіб самоутвердження дівчинки, надаючи їй більшої значущості у сім'ї та авторитету серед однолітків.

У цей період дівчатка також здобували свій перший досвід у землеробстві,

опановуючи під керівництвом матері засадничі сільськогосподарські роботи. Прикметно, що для цього діти отримували спеціально для них виготовлені (з огляду на зріст та фізичні можливості) мініатюрні, проте цілком справжні знаряддя (граблі, мотики, вила тощо). Залучали дівчаток також і до інших робіт, які виконувались переважно усією сім'єю.

Поступово інформаційне та фізичне навантаження зростало, проте коло робіт, окреслене ще в ранньому дитинстві, зберігалось і надалі. Це давало змогу щоразу закріплювати вже набуті навички, починаючи з простіших завдань до складних і трудомістких процесів. У 10-13 років дівчинка ставала справжньою помічницею матері, перебуваючи у повному її розпорядженні та поділяючи із нею усю «жіночу» працю. Деколи дівчаткам 12-13 років вже доручали самостійно виконувати окремі види робіт, а саме: жати, прясти, гребти сіно, товкти конопляне сім'я тощо.

Трудовий внесок дітей (і, зокрема, дівчат) у сімейне господарство був настільки вагомим, що у деяких регіонах (Гуцульщина, Полісся) батьки позбавляли їх можливості навчатися у школі, вважаючи за доцільніше витратити цей час на виконання відповідних робіт. Н.Заглада також відзначала, що на Поліссі «дівчат ходило до школи мало [...] Дивились так, що дівчатам не треба ходити до школи, треба прясти, вишивати».

Дівчинці віком 12-16 років мати призначала своєрідну «денну норму» у прядінні чи то вишиванні, від виконання якої залежав дозвіл на відпочинок чи розваги. Це стосувалось насамперед тих підлітків, які вже відвідували вечорниці. Батьки розглядали вечорниці передусім як місце спільної праці дівчат, де не лише закріплювались вже здобуті трудові навички, але й з'являлась можливість для, так би мовити, «обміну передовим досвідом»: саме тут дівчата запозичували

та вдосконалювати візерунки вишивок, змагались у кількості та якості нарядного тощо.

З 14-15 років дівчина починала опановувати ткацтво. Порівняно пізніше прилучення дівчат до цього заняття було зумовлене розмірами кросен (чи ткацького верстата): лише відповідний зріст та статура дівчини уможлилювали початок повноцінного практичного оволодіння процесом ткання. Найчастіше дівчата починали вчитися ткати самотужки, шляхом спроб і помилок, спостерігаючи за роботою матері та випробовуючи власні сили у її відсутність. Схожа ситуація простежувалась і в залученні дівчат до процесів приготування їжі: висота печі, розміри кухонного начиння, необхідність використання відповідних знарядь вимагали відповідного зросту та фізичної сили. Через це лише дівчина 16-17 років вчилася куховарити, реалізуючи накопичені досі знання у цій царині в безпосередній практичній досвід.

Особливе місце в житті дівчини 13-16 років посідають вечорниці. В межах цього інституту процес соціалізації набуває якісно нових вимірів: змінюється його спрямованість, головний акцент зміщується з трудового виховання на сферу комунікативну (провідними темами стають проблеми спілкування з протилежною статтю, кохання, заміжжя). У цей період молодь отримує певну свободу дій, вже не перебуваючи постійно під контролем батьків. Одночасно зростає міра особистої відповідальності дівчини за власні вчинки та поведінку, вимоги до якої стають жорсткішими. Повноцінно реалізувати потребу у спілкуванні та пізнанні протилежної статі сільська молодь могла саме завдяки побутуванню на значній частині України інституту вечорниць/досвіток (восени-взимку) та вулиці (навесні-влітку), що були невід'ємною складовою молодіжної культури в центральних регіонах України, на По-

ліссі та Слобожанщині. По суті, участь у таких зібраннях становила завершальний етап соціалізації дівчат у сенсі їх підготовки до подружнього життя.

Назагал, дівчата починали відвідувати вечорниці в період інтенсивного статевого дозрівання (цей вік коливався в межах 13-15 років). На одних вечорницях гуртувались, як правило, дівчата-однолітки (верстваки), і саме дівчата відігравали першорядну роль в організації та проведенні вечорничних зібрань.

Однією з прикметних рис українських вечорниць/досвіток була пасивно-очікувальна позиція дівчат на протигагу активній ролі та мобільності парубочих ватаг: «хлопці можуть піти на другі досвітки кудись, а дівчата нікуди не мають права йти, тільки ж на свої. А до цих дівчат другі ж якісь хлопці йдуть». Такі відмінності у поведінці хлопців та дівчат юнацького віку є логічним продовженням започаткованої ще на ранніх етапах соціалізації лінії на диференціацію сфер активності кожної статі: внутрішня зона (дім) – «жіноча», зовнішня (поза домом) – «чоловіча».

Зауважимо, що статеве виховання в межах традиційної української родини практично не здійснювалось: морально-етичні засади християнства по суті табували обговорення відповідної проблематики в колі сім'ї. Інформатори свідчать, що батьки намагались усіляко обмежити знання дітей у цій царині: вони не лише уникали виявів власних почуттів та потягів у присутності дітей, але навіть розмови між матір'ю та дочкою щодо питань фізіології жінки, особливостей її статевої сфери та репродуктивних функцій вважались неприпустимими. То ж отримання інформації щодо стосунків із протилежною статтю відбувалося виключно поза межами дому, в колі однолітків чи сіблінгів, насамперед в межах інституту вечорниць. По суті, вони були осередком найповнішого, самостійного та інтенсивного спілкування молоді з харак-

терним еротичним підґрунтям. Потужна установка на одруження та психофізіологічні особливості юнацького віку визначали загальну спрямованість діяльності та умотивовували поведінку присутніх, уся повнота розмаїтих виявів якої окреслюється терміном «женихання».

Ініціаторами усіляких розваг з еротичним підтекстом (ігри, загадки, оповідки тощо) були переважно хлопці. На вечорницях/досвітках та вулиці молодь, окрім суто емоційного, здобувала також і перший досвід безпосереднього тілесного контакту із протилежною статтю (йдеться насамперед про такі пестощі, як поцілунки, обійми, доторки до інтимних місць). Такі дії вважались допустимими і навіть нормативними. Крім того, для всієї означеної вище території повноцінного функціонування інституту вечорниць/досвіток характерним був звичай спільного снання хлопців та дівчат. Знана дослідниця молодіжної культури села Т.Бернштам вважає, що в межах інституту вечорниць/досвіток відбувалась символічна імітація сімейних стосунків (як господарсько-виробничих, так і особистих), що, по суті, ставало завершальним перехідним етапом у підготовці молоді до самостійного життя.

Думка про необхідність спільного снання на вечорницях (навіювана та постійно «впроваджувана в життя» хлопцями, а також підкріплена вірою в те, що партнер по вечорницях є найбільш вірогідним шлюбним партнером) поступово інтеріоризувалась самими дівчатами, трансформуючись у формулу-переконання «треба обов'язково з хлопцями спати, а то і заміж не пійдеш». Подібна модель поведінки перетворювалась на нормативну, а подекуди навіть престижну у молодіжному середовищі. Більшість дослідників цієї ділянки української культури, самі інформатори вказують на суто платонічний (в більшості випадків) характер стосунків поміж статями на вечорницях: пес-

тощі не переходили тієї формальної межі, за якою починається розпуста у повному розумінні цього слова. Проте із цього загальноновизнаного та суворо дотримованого правила траплялись прикрі винятки. Деякі дослідники пов'язували зростання кількості фактів збезчещення дівчат на вечорницях/досвітках з посиленням впливу міського та заводського середовища. Складні соціально-психологічні механізми, що, безумовно, спрацьовували в межах вечорничних зібрань, тимчасово змінюючи поведінку молоді на асоціальну, таку, що суперечила соціально-прийнятим цінностям та нормам. Бо ж загальновідомо, що за інших обставин (у повсякденному житті) поведінка дівчат вирізнялась стриманістю та скромністю. Попри все це, громадська думка розглядала вечорниці як прадавній звичай, батьки ж вважали несправедливим відмовляти молоді у такій свободі спілкування.

Вечорниці/досвітки та вулиця були головними осередками соціалізації селянської молоді юнацького віку, тут дівчата та парубки могли краще пізнати протилежну стать, опанувати стиль та форми поведінки, властиві дорослим, здобути певні знання та досвід у сфері особистих стосунків. Ближче знайомство із потенційними шлюбними партнерами під час щоденного спілкування упродовж кількох місяців дозволяло виявити вади та переваги кожного, що, природно, позитивно позначалось на якості майбутнього подружнього вибору.

Процес соціалізації дівчаток в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. передбачав декілька суттєво відмінних за формою та змістом етапів, кожен з яких мав окрему мету, що досягалась певними, властивими лише цьому періоду, засобами. Ранній етап соціалізації дівчинки був покликаний у ритуально-символічний спосіб прилучити її до соціокультурного середовища, програмуючи успішне засвоєння відповідної її біологічній статі гендерної

ролі. Наступний щабель соціалізації був спрямований на практичне опанування тієї частини цієї ролі, що пов'язана із господарсько-виробничими функціями жінки. На останньому етапі соціалізації дівчини відбувається пізнання нею стате-

во-репродуктивної сфери, тобто, по суті, завершується процес підготовки до переходу в інший статус – статус жінки із властивим йому переліком невід'ємних соціальних ролей (господині, дружини, матері).

1. *Кравченко А.И.* Введение в социологию. – М., 1995. – С. 57.

2. *Алешина Ю.Е., Волович А.С.* Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.

3. *Афанасьев-Чужбинский А.* Быт малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии) // Вестник Императорского Русского Географического Общества. – Ч. 13. – СПб., 1855. – С. 129–156.

5. *Бернштам Т.А.* Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века. Половозрастной аспект традиционной культуры. – Лен., 1988. – С. 277.

6. Етнографічні матеріали з Бойківщини, записані О.Кісь під час експедиції «Закарпатськими стежками В.Гнатюка через 100 років» у серпні 1995 р. // Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 418.

7. *Вовк Х.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 219–335.

8. *Гаврылюк Н.К.* Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981.

9. *Гнатюк В.* Улиця і весілля // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського. – Ф. 28. – Оп. 3. – Од. зб. 389. – Без дати. – С. 14.

10. *Гнатюк В.* Пісня про покритку, що втопила дитину. – Львів, 1919. – С. 144.

11. *Грицак Є.* Дитина в народних повір'ях і народному лічництві // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського. – Ф. 29. – Опис 2. – Од. зб. 37. – Без дати. – 73 арк.

12. Етнографічні матеріали з Гуцульщини, записані Р.Кісем під час експедицій 1970–1972 рр. // Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 202а.

13. *Данилов В.В.* Из народной жизни в Малороссии. – К., 1909. – С. 6.

14. *Devaux L.* The Evolution of Childhood // History of Childhood Quarterly. – Spring. – 1974. – Vol. 1. – № 4.

Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – Т. 1. – К., 1929. – С. 266.

15. *Заглада Н.* Матеріали з етнографічних досліджень в Чорнобильському районі на Поліссі в 1934 р. // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського НАНУ. – Ф. 43. – Оп. 5. – Од. зб. 166. – 93 арк.

16. *Зубченкова О.* Про роботу чоловічу та жіночу // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 332. – 1927. – 15 арк.

17. *Зязева Л.К.* Предметы воспитания украинцев // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР. – Ч. 1. – Лен., 1991. – С. 24–30.

18. *Иванов П.В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. 17. – Х., 1907.

19. Предмети дитячих іграшок // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського НАНУ. – Ф. 43. – Оп. 6. – Од. зб. 248. – 1929. – 13 арк.

20. Етнографічні матеріали з Київщини // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 583. – 79 арк.

21. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Кн. 2. – Т. 3. – К., 1994. – С. 524.

22. *Кон И.С.* Психология половых различий // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 47–57.

23. *Кон И.С.* Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива. – М., 1988. – С. 270.

24. *Коул М.* Культурно-историческая психология (пер. с англ.). – М., 1997. – С. 431.

25. *Кузеля З.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – Львів, 1906.

26. *Лаврентьева Л.С.* Социализация девочек в русской деревне // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР. – Ч. 1. – Лен., 1991. – С. 27–35.

27. *Лукин И.И., Старовойтова Г.В.* Исследование родительских полоролевых установок в разных культурных средах // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб., 1991. – С. 6–16.

28. *Мальинка А.* Родыны и хрестыны // Киевская старина. – Кн. 5. – К., 1898.

29. *М.Г.* Дитячі забавки та гри усякі, зібрані на Чигиринщині Київської губернії. – К., 1904. – С. 55.

30. *Николаев А.* Свадебные обряды малоруссов // Москвитянин. – 1854. – № 7.

30. Етнографічні та фольклорні матеріали з Полтавщини, записані студентами Пирятинського педтехнікуму у 1925–1927 рр. // Відділ рукописів ІМФЕ ім. Рильського НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 621. – 167 арк.

31. Етнографічні матеріали з Київського Полісся, записані О.Кісь в липні 1998 р. // Приватний архів О.Кісь.

32. Етнографічні матеріали з Полтавщини, записані О.Кісь у липні 1997 р. // Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 438.

33. *Рыльский Ф.* К изучению народного мирозерцания. II. Семейные отношения // Киевская старина. – Т. 30. – К., 1890. – С. 341–372.

34. *Сумцов Н.Ф.* Досветки и посиделки. – К., 1886. – С. 24.

35. *Сумцов Н.Ф.* Слобожане. Историко-этнографічна розвідка. – Харків, 1918. – С. 228.

36. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. IV. – СПб., 1877. – С. 713.

37. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. VII. – СПб., 1877. – С. 608.

38. Фролов Б.А. О чем рассказала сибирская мадонна. – М., 1981.

39. Ящуржинский Х. Поверья и обрядности родин и крестин // Киевская старина. – Т. 42. – К., 1893. – С. 74-83.